

S. CLEMENS KIRKE

NOTER S. 18

Historisk indledning. »Kirken i Havn« omtales første gang i sensommeren 1192, men er noget ældre. Det oplyses nemlig, at ærkebiskop Absalon, der på dette tidspunkt sikrede sig ekstraordinære rettigheder over de tre kirker i Tårnby, Brønshøj og Havn, tidligere, da han var bisp i Roskilde, havde lagt disse kirker til sin borg.¹ Når kirken benævnes efter byen eller borgen og ikke efter sin værnehelgen, må dette skyldes, at byen kun havde den samme kirke. Snart herefter iværksættes bygningen af byens næste sognekirke. På et tidspunkt mellem 1192 og 1201 godkendte Absalon, at sognefolkene i S. Clemens sogn henlagde en tredjedel af den samlede korntiende til Vor Frue kirkes opførelse.² Denne tiendeafståelse må opfattes som et led i byens deling i Vor Frue og S. Clemens sogne. S. Clemens var også sognekirke for et forholdsvis stort landområde, som oprindeligt må have omfattet landsbyerne: Vigerslev, Valby, Solbjerg og Nyby,³ hvilket forklarer kirkens placering i byens udkant (jfr. fig. 2, nr. 1).

Også kirkens tilsyneladende fattigdom må ses på denne baggrund. I Roskildebispens jordebog fra 1377 nævnes en enkelt grund tilhørende S. Clemens,⁴ men i denne fortegnelse opregnes kun grunde inden for voldene, og kirken kan således have ejet jord mm. i landsognet. Da de middelalderlige sognegrænser ikke kendes med sikkerhed, kan det ringe antal gaver fra byens borgere til kirken muligvis forklares ved, at kun få velstillede byboer sognede til S. Clemens, mens kirken fyldtes af landsognets befolkning.⁵

Allerede ved oprettelsen af det københavnske kollegiatkapitel o. 1200 blev S. Clemens sandsynligvis inkorporeret heri. I hvert fald tilhørte den kapitlet i 1313, da dettes kirker blev fritaget for al biskoppelig ret og provsternes

krav,⁶ ligesom et af præbenderne 1436 havde navn efter kirken.⁷ Dette tilhørsforhold gav anledning til gnidninger mellem kirkeværgerne og kapitlet. 1473 opstod strid om korntienden, som blev tildømt kapitlet. Kapitlet hævdede – og fik medhold i – at kirken var over 300 år gamle, brev om afståelse af korntiende til Vor Frue omhandlede S. Clemens' fabrica (bygningens formue), skønt kirkens tiende først senere i 1200'erne var blevet delt i fabrica og beneficium (præstebord).⁸

Uden tiendeindkomster må det have været

vanskeligt at vedligeholde kirken, særlig da det også tidligere havde knebet. 1419 havde 12 bispers forsamlet i København tilstået enhver, der besøgte kirken eller betænkte den med gaver, 40 dages aflad, på grund af kirkens yderlige fattigdom og ynkelige forfald.⁹ Det er ikke muligt at afgøre, hvor galt det egentlig stod til i 1419, og det er i det hele taget umuligt at knytte kirkens lidet kendte historie sammen med dens næsten ukendte bygningshistorie. Hvilke skader bygningen har lidt ved erobringerne af byen 1248 og 1368, vides ikke, ligesom det er vanskeligt at vurdere, om de langt senere oplysninger om Ascer Uddebroddesøn og hans hustru Abilds gaver rummer en kerne af sandhed. Resen citerer en nu forsvunden regnskabsbog fra S. Clemens således, at de skulle have skænket den jord, som nu er S. Clemens kirkegård, og ladet bygge den vestre del af kirken.¹⁰ Denne oplysning findes også hos Pontoppidan, der yderligere tilføjer årstallet 1256,¹¹ men om oplysningerne har forbindelse med en udvidelse af kirken eller er helt usandfærdige, kan ikke afgøres.¹²

Ved reformationen blev kirken nedlagt og

sognet delt mellem Vor Frue og Helligåndskirken, til hvis fabrica S. Clemens kirkes ejen-

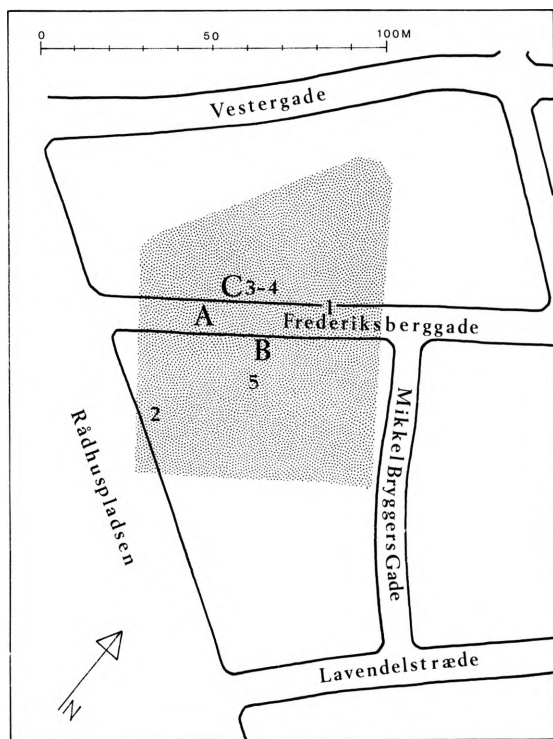

Fig. 4. S. Clemens kirkegårds omtrentlige udstrækning, indtegnet på et moderne kort. A-C: kirkens fundamenter, iagttaget af O. Nielsen 1874 (s. 15), H. N. Rosenkjær 1906 og H. U. Ramsing 1910 (s. 16). 1-5: murede, romanske grave (s. 17). Tegning MN 1984. – *The approximate area of S. Clement's churchyard drawn in on a modern map. A-C: The foundations of the church as observed by O. Nielsen 1874, H. N. Rosenkjær 1906, and H. U. Ramsing 1910. 1-5: brick-built Romanesque graves.*

domme henlagdes.¹³ Kirken blev ikke straks nedbrudt, men fungerede en årrække som stenbrud for Vor Frue, eksempelvis nedtoges 1553-54 nogle tagsten.¹⁴ 1568 omtales en grund, som den vestlige del af S. Clemens kirke før stod på,¹⁵ og da der dette år frasolgtes store dele af kirkegården,¹⁶ er kirken sandsynligvis blevet nedrevet kort forinden.

Der haves ikke kendskab til *sidealtre* eller messestiftelser, men ifølge Universitetets statutter fra 1479 skulle der her, ligesom i byens øvrige sognekirker, holdes en årlig universitetsmesse med tilhørende latinsk prædiken. Messen holdtes 3. marts, dagen før S. Lucius' martyrdag, fordi denne helgen var skytshelgen

for Roskilde stift, inden for hvis grænser Universitetet var grundlagt.¹⁷

Til kirkegården er knyttet det *sagn*, at S. Clemens grå so, d.e. en gravso, varsler død.¹⁸

Beliggenhed. O. 1160 overdrog Valdemar I et stort landområde til bisp Absalon, bl.a. landsbyen Havn, der senere forvandlede til byen København. I 1800'erne gjordes forsøg på at stedfæste denne ældste bebyggelse, men først 1907 fremsattes en teori, der, skønt spinkelt underbygget, vandt almindelig anerkendelse. Et teglstensfrit kulturlag i området mellem Vestergade, Farvergade, Gammeltorv/Nytorv og Rådhuspladsen antoges at angive landsbyen Havns udstrækning, og da man netop havde fundet fundamenter af S. Clemens kirke i dette område, kaldtes landsbyen Clemensstaden.¹⁹

1947 fremsattes en ny teori, der indskrænkede Havns udstrækning til et område omkring de nuværende gader Kattesundet og Hestemøllestræde, hvor bebyggelsen skulle have ligget i ly af en primitiv befæstning.²⁰ Ifølge denne teori skulle S. Clemens kirke være blevet opført uden for byens forsvarsværker; men på grundlag af den nuværende viden om Havns beliggenhed og udstrækning må det fortsat anses for uvist, hvor kirken lå i forhold til den ældste bebyggelse.

O. 1540 lå kirke og kirkegård i den karré, der i dag udgøres af Vestergade, Mikkel Bryggers Gade, Lavendelstræde og Rådhuspladsen, tilsyneladende omgivet af bebyggelse på alle sider. Heraf var i hvert fald den vestlige husrække indflyttet på kirkegårdens grund.²¹ Efter kirkegårdens udstykning 1568 angav gadenavnene Lille og Store S. Clemensstræde kirkens omtrentlige beliggenhed, men da gadenettet reguleredes efter bybranden 1728, forsvandt disse gader, og Frederiksberggade anlagdes hen over kirketomten.

Kirkegården. Skønt der aldrig er fundet rester af en kirkegårdsmur, har kirkegårdens udstrækning været anset for fastlagt – blot med nogen uvished om den nordre grænse.²¹ Da der imidlertid er større vanskeligheder forbundet med tolkningen af de forskellige oplysninger om kirkegården end tidligere erkendt, er den

på fig. 4 viste udstrækning behæftet med stor usikkerhed.²² Særlig i øst, hvor S. Clemens kirkes grav (fig. 3, G) ifølge Roskildebispens jordebog synes at have dannet skel 1377. Snart herefter må graven imidlertid være sløjfet,²³ og kirkegården har kunnet brede sig helt ud til Mikkil Bryggers Gade, hvor der er påvist begravelser helt ud til gadelinien.²⁴

Indgange til kirkegården fandtes såvel i nord, hvor et lille stræde førte fra Vestergade til kirken,²⁵ som i vest, hvor der ifølge Ramsing gik tre små stræder fra Mikkil Bryggers Gade til S. Clemens kirkegårds kirkeriste.²⁶

Udgravninger. De sparsomme levn af S. Clemens kirke er blevet afdækket ved forskellige bygge- og anlægsarbejder o. 1900, og de få – ofte gådefulde – arkæologiske fund har indtil nu ikke givet os et klart billede af kirkens bygningshistorie. I det følgende afsnit vil de tre »udgraveres« iagttagelser og tolkninger blive fremlagt.

1874 påvist selve kirkebygningens place-

ring, da rådstuearkivar O. Nielsen bemærkede, at der ved kloakarbejde i Frederiksberggade opkastedes »en Del store Kampesten, Murstensbrokker og Menneskeben ... ud for Nr. 27«,²⁷ og han sammenkædede korrekt disse fund med S. Clemens kirke (fig. 4, A).

De næste fundamentfund gjordes 1906 af

H. N. Rosenkjær, der af lokalhistorisk interesse fulgte alle grundudgravninger i den gamle bydel, så vidt hans tid tillod. Ved nedrivning af Frederiksberggade 25, matr. 15/1806 Vester Kvarter (fig. 4, B), fandtes »30 Fod fra Nr. 27 et ret svært Granitfundament, som løb skraat ind i Grunden, det gik ret i Vest og Øst. Det endte i en stor Hob Sten, hvorfra der igen gik et regelmæssigt Fundament ret mod Nord ... Grundstenene laa i Muldlaget, som dog delvis har været gravet bort, da Stenene blev lagt. Mellem Grundstenene i den vest-østlige Række stod med ca. 4 Fods (ca. 125 cm) indbyrdes Afstand 3 svære Egepæle rammet lidt ned i Leret. De har raget godt 1 Fod op over Muldlaget, og de var flade foroven«. Det fundament, der gik mod nord, fortsatte ud under gaden, og her fandtes senere et ikke angivet antal egepæle.²⁸

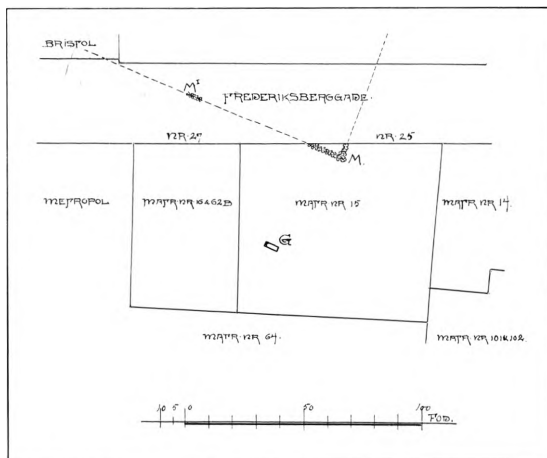

Fig. 5. H. N. Rosenkjær's udgravningstegning 1906. M angiver det af ham iagttagne fundament, mens M' arkæolog O. Nielsen's iagttagelse 1874, indtegnet efter beskrivelsen, da fundet aldrig blev indmålt. G angiver den romanske grav nr. 5 (s. 17). Nationalmuseet. – H. N. Rosenkjær's plan of the excavation 1906. M: signifies foundation observed by him; M' is O. Nielsen's observation of the foundation in 1874, plotted in on the basis of the written report, as the remains were not measured and drawn. G: signifies Romanesque grave no. 5.

»Paa Stenfundamentet har der været opført Murværk af Munkesten. Dette Murværk er senere blevet brækket ned og alle brugelige Mursten borttaget. Der fandtes nu kun små Brokker paa og ved Fundamentet og da særlig i det Rum, det har omgivet. Munkestensbrokkerne var af Moræneler af tarvelig Forarbejdning, og de var omkring 5 Tommer (13 cm) brede og 3,5 Tommer (9 cm) tykke. Der var flere Stykker af Figursten i Kløverbladsform, de har ikke været formede, men skaarne til. Tagstensstykkerne var også af Munkesten«. Endvidere fandtes også kalksten.²⁹

Der blev ikke konstateret gulvlag, men Rosenkjær mente, at rummet havde været gravet noget ned i leret og ligget omtrent 4,5 fod under »det naturlige Jordsmon uden for Huset«.

Udvendig langs den sydlige mur såvel som ud for den østlige fandtes en række grave, som respekterede hinanden, og hvori der kun var foretaget en enkelt begravelse, og Rosenkjær mente at kunne konstatere et ca. 15 fod (4,7 m) bredt bælte af sådanne uforstyrrede grave (jfr.

begravelser). Uden for bæltet fandtes derimod »en sort, muldagtig Masse med en Mængde Knogler og Kranier liggende uordentlig iblandede«.

Fire år senere blev Frederiksberggade 36, 21/1806, Vester Kvarter (fig. 4, C) nedrevet, og september 1910 undersøgte H. U. Ramsing de sparsomme levn af kirken, der afdækkedes ved denne lejlighed. Der påvistes to delvis bevarede, parallelle fundamentet liggende nord-syd, som havde båret en tilbygning, samt enkelte sten fra fundamentet under kirkens nordmur. Dette fundament synes dog først og fremmest at være påvist som følge af, at »Begravelsernes Antal var stærkt stigende ind mod Kirken«. ³⁰ Senere tolkede Ramsing nogle sten som rester af fundamentet under tilbygningens nordgavl (jfr. fig. 5). ³¹

Trækirken? Ud fra sine iagttagelser ved fjernelsen af det 1906 fundne fundament fremsatte Rosenkjær en formodning om, at de i fundamentet stående egepæle havde båret en *trækirke*, som i så fald må antages at være opført før

Valdemar I.s overdragelse af landsbyen til Absalon, da sidstnævnte formodentlig ville have opført en stenkirke. ³² Trækirketeorien blev grebet af Ramsing, som på det spinkle arkæologiske grundlag mente at kunne udtænke trækirkens grundplan. ³³ Det vides ikke, om Ramsing har set fundament og pæle; men på en grundplan har han ladet pælene indtegne med kvadratisk tværsnit i fundamentets yderside. ³⁴ Hvis dette er korrekt, tyder de arkæologiske spor ikke på en trækirke, men snarere på, at der har stået en grundmuret bygning med udvendig synlig stolpekonstruktion på stedet. ³⁵

Stenkirken. I 1100'ernes anden halvdel har Absalon sandsynligvis stået for opførelsen af en stenkirke på stedet. Kirken var opført af tegl, iblandet kalksten (eller måske rettere kridtsten), men om grundplan mm. vides stort set intet. Hvis Ramsing har kunnet følge kirkens nordre mur, må bygningens længde have været mindst 25 m, og under forudsætning af at de uforstyrrede, romanske begravelser ved det af Rosenkjær beskrevne murhjørne har været foretaget inde i kirken – eller de som kirkegårdsbegravelser er blevet dækket ved en udvidelse af kirken – har bredden været ca. 13 m. Taget har været teglhængt.

Ændringer og tilføjelser. Fund af formsten i kløverbladsform tyder på indbygning af hvælv, og de af Ramsing påviste fundamentet nord for kirken må rimeligvis have tilhørt en senmiddelalderlig? tilbygning. Denne tilbygning, sandsynligvis et kapel, har ifølge Ramsing haft en indvendig bredde (øst-vest) på ca. 9 m og en indvendig dybde på ca. 5 m.

Den af Ramsing og Charles Christensen rekonstruerede sydlige kapelrække er fri fantasi. Kapellerne er ikke påvist arkæologisk, og det stik, der har været inspirationskilde, ³⁶ er for skematisk til at kunne tillægges kildeværdi i bygningshistorisk sammenhæng.

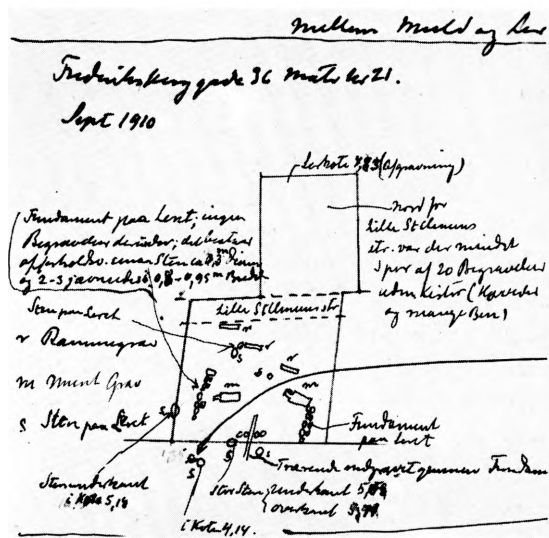

Fig. 6. Skitse i H. U. Ramsings udgravningsnotater 1910. Tilbygningens fundament er tydelige, mens kirkens nordvæg ikke kan erkendes (jfr. s. 16). Stadsarkivet. – Sketch in H. U. Ramsing's excavation notes 1910. The foundations of the later addition are clearly seen, but the north wall of the church is not recognizable.

INVENTAR

Alt kirkens inventar er forsvundet, og der haves kun efterretning om en *klokke*, erhvervet 1528. ³⁷

Fig. 7-8. Romanske grave. 7. Grav nr. 2 (s. 17). M. Mackeprang fot. 1907. 8. Grav nr. 5 (s. 17). M. Mackeprang fot. 1906. – *Romanesque graves. 7. Grave no. 2. 8. Grave no. 5.*

GRAVMINDER

Blandt de mange begravelser, som ved flere lejligheder er blevet afdækket på kirkegårdens område, har navnlig de fem murede grave tiltrukket sig interesse.³⁸ Her foruden er påvist en del rammegrave,³⁹ hvor liget var anbragt i en træramme uden hverken låg eller bund. Ved de fleste begravelser har liget dog blot været svøbt i et klæde. Enkelte af disse jordfæstegrave fandtes udgravet i form som en muret grav af romansk type, med et hovedrum, hvor underlaget skrånede således, at den afdødes hoved hvilede »som paa en Pude«.

Murede begravelser: 1) 11-1200'rne (fig. 4 nr. 1). Gravens sider var sat af nøjagtigt tilhuggede, tynde kridtfliser og havde et tag af to mod hinanden hvilende fliser. Den begravedes hoved hvilede i et rum, udhugget i en enkelt *sten, som nu findes i Nationalmuseet (inv. nr. 3803). Graven var uden bund, og der fandtes ikke spor af kiste eller tøj.

2) 11-1200'rne (fig. 4 nr. 2). Trapezformet grav med hovedrum. Ifølge et fotografi (fig. 7) muret af tegl i mindst to skifter, hvoraf det øverste ses at ligge på fladen. Graven var dækket af sammenstillede mursten, spidst afhugne i tagryggen.⁴⁰

3-4) 11-1200'rne (fig. 4 nr. 3-4) med hovedrum.⁴¹ De to grave målte indvendig 157 cm i længden og henholdsvis 38 og 40 cm i bredden. Gravene var muret i tre skifter, hvoraf de ne-

derste var på højkant. Murværket var delvis forstyrret, og overdækning manglede.⁴²

5) 11-1200'rne (fig. 4 nr. 5). Den tilsyneladende rektangulære grav var opført af to skifter teglsten, der lå på fladen. Hovedrummet var dækket med tre flade natursten (jfr. fig. 8).⁴³ Den indvendige længde var ca. 67,25 tommer (ca. 175 cm).⁴⁴ En enkelt teglsten findes i Nationalmuseet (inv. nr. D 6107).

Mindetavle. 1649 opsatte Thomas Bartholin en mindetavle over Ascer (Uddebroddesøn), der antoges at have skænket jorden til S. Clemens kirkegård (jfr. s. 13). Da den fra Resen kendte latinske indskrift er såvel gådefuld som behæftet med fejl, kan teksten ikke oversættes entydigt.⁴⁵ »Divo ascerio / Jovis Olim nunc cereris custodi / qvi / in spem corporis reviviscientis / læte inter plantas florens / tumulo suo et saxo perrennior / debet / ordini sacro venerationem / perpetuæ crucis candidatus / qvam servat saxum / ne plures excrucies / h(oc?). m(onumentum?). l(iberaliter?). p(osuit?). / Thomas Bartholinus / MD (C?)XLIX« (For den hellige Asger, fordum Jupiters, nu Ceres' vogter, som i håbet om genoplivet legeme glad blomstrende mellem planter, levende mere evigt end sin grav og sin sten, skylder sin hellige stand ærbødighed som en bestandig korssets kandidat. Stenen bevarer (den, dvs. ærbødigheden eller det, dvs. korset). For at du ikke skal plage flere (opsatte?) Thomas Bartholin (gavmildt dette minde?) 1549 (1649).

KILDER OG HENVISNINGER

KSA. H. U. Ramsings samlinger nr. 40: Udgravningsnotater vedr. Vester kvarter.

NM2. Indberetning ved H. N. Rosenkjær 1906 (fundamenthjørne og grav nr. 5), samt korrespondance fra samme i samme anledning.

Litteratur. H. N. Rosenkjær: Fra det underjordiske København, i *HistMeddKbh.* I. rk. II, 1909-10, 47-74. – Rørdam: Kirker og Klostre, s. 234-38. – Nielsen: *Kbh. Hist. I*, 1958-61. – Ramsing: *Hist. og Top.* II, 29-36.

Se i øvrigt arkivalier og litteratur for de forsvundne københavnske kirker i almindelighed. s. 223.

Beskrivelse ved Sven Rask. Redaktionen afsluttet juni 1985.

¹ *DiplDan.* I. rk. III nr. 174. Antagelig angiver »pro-

visione regendas« mere omfattende rettigheder end blot jus patronatus.

² *DiplDan.* I. rk. III nr. 180. Når den ældste efterretning om Vor Frue kirke i DK. *Kbh.By* 1, s. 3, menes at være fra 1185, skyldes det en ældre opfattelse af dette brevs datering og overlevering, jfr. kommentaren til *DiplDan.*

³ Nielsen: *Kbh. Hist. I*, 158.

⁴ Roskildebispens jordebog. s. 106-28. Se i øvrigt redegørelsen for kirkens købstadsgods hos Ramsing: *Hist. og Top.* II, 34f.

⁵ I Ramsing: *Hist. og Top.* II, 198-204 findes en lidt håndfast behandlet oversigt over den smule, der vides om byens middelalderlige sogneinddeling. De få gaver omtales hos Rørdam: *Kirker og Klostre*, s. 236.

⁶ En redegørelse for dette synspunkt, der hviler på *DiplDan.* 2. rk. VII nr. 10 og Roskildebispens jordebog s. 154, findes i Ramsing: *Hist. og Top.* II, 199.

⁷ SRD. VIII, 259.

⁸ *KbhDipl.* IV nr. 125. Jfr. dog Ebbe Nyborg: Sognekirkebyggeriets organisering, i *Strejflys over Danmarks bygningskultur*, Festskrift til Harald Langberg, 1979, s. 46.

⁹ *KbhDipl.* IV nr. 33.

¹⁰ Resen: *Inscript. Haffn.* s. 262.

¹¹ *OrigHafn.* s. 37.

¹² Jfr. Rørdam: *Kirker og Klostre* s. 236, note 8 og samme i *KirkeHistSaml.* 2. rk. V, 421.

¹³ Arild Huitfeldt: *Danmarks Riges Krønike*, Frederik I.s Historie, 1597 (optrykt 1977), s. 229f.

¹⁴ RA. Københavns Universitets arkiv 42.12.01., delvis trykt i Holger Fr. Rørdam: *Kjøbenhavns Universitets Historie* fra 1537 til 1621, IV, 1868-74, s. 119-26. Eksemplet s. 120.

¹⁵ *KbhDipl.* I, 354.

¹⁶ *KbhDipl.* I, 354f. og 442.

¹⁷ Jan Pinborg: *Universitas Studii Haffnensis. Stiftelsesdokumenter og Statutter* 1479, 1979, s. 105.

¹⁸ Sagnet er optegnet i magister Hans Lauritzøn: *Sielebog*, 1587, fol. 107v.

¹⁹ Teorien er fremsat af H. U. Ramsing i *HistMeddKbh.* I. rk. I, 1907-08, s. 409-48, og II, 1909-10, s. 203-18, og gentages uændret i Ramsing: *Hist. og Top.* I, 81 fra 1940.

²⁰ *Bispetid* til *Borgertid* s. 17f og 240. Synspunkterne her understøttes af Richard Frederiksen: *Københavns befæstning, 1100-1380*, i *Strejflys over Danmarks bygningskultur*. Festskrift til Harald Langberg, 1979, s. 23-36.

²¹ Ramsing: *Kbh. Ejendomme* IV, 84.

²² Usikkerheden kommer bl.a. ind ved sammenligningen af forholdene, som de kan udledes af Roskildebispens jordebog fra 1377, hvor kirken kun ejede en enkelt grund ud til Vestergade, med forholdene i senmiddelalderen, hvor kirken ejede samtlige grunde ud til henholdsvis Mikkel Bryggers Gade, Vester Voldgade og Vestergade, jfr. Ramsing: *Kbh. Ejendomme* IV, 26-34 og 76-90; Johan Jørgensen: *H. U. Ramsings Københavns Ejendomme 1377-1728*. Nogle bemærkninger i anledning af bd. VIII *Købmager Kvarter*, i *HistMeddKbh.* 1962, s. 167-76 og Steen Ove Christensens anmeldelse (med henvisninger) af Ramsing: *Kbh. Ejendomme* VI, i *Fortid og Nutid* 1981, s. 147-48.

²³ *Bispetid* til *Borgertid* s. 18. De uafklarede spørgsmål om tidspunkterne for gravens – eller gravenes – anlæg og sløjfning svaret. Ved en lille udgravning i Frederiksberggade 30, foretaget i november 1984 af Bymuseet, er imidlertid udtaget nogle prøver, der er godkendt til kulstof-14 datering, og som måske kan give nogle holdpunkter. Resultater forelå endnu ikke ved redaktionens slutning.

²⁴ Ramsings udgravningsnotater for Mikkel Bryggers Gade 8-16.

²⁵ *KbhDipl.* VI nr. 174.

²⁶ Ramsing: *Kbh. Ejendomme* IV, 13f. Den højst sandsynlige tilstedeværelse af kirkeriste har ikke kunnet verificeres ud fra trykt kildemateriale.

²⁷ *Dagbladet* 13. marts 1874. I *Kbh. Hist.* I, 160 tilføjede han, at fundamentet, der gik i østlig retning, blev fundet midt i gaden. Denne angivelse er imidlertid ikke så entydig, at fundet kan indgå i overvejelserne over kirkens grundplan.

²⁸ H. N. Rosenkjær: Fra det underjordiske København. *HistMeddKbh.* I. rk. II, 1909-10, s. 49. Når Ramsing omtaler i alt fire egepæle, er dette i modstrid med Rosenkjærs bemærkning om, at der fandtes »svære Egepæle både i den sydlige og i den østlige Gavlmur, de Sidste fandtes ved Nedlæggelse af Kloakledningerne i Gaden ...«.

²⁹ Brev fra Rosenkjær til Møllerup 23. juni 1906 i NM2.

³⁰ Ramsings udgravningsnotater.

³¹ Ramsing: Hist. og Top. II, 32.

³² I *Res Medievalis*. Festskrift til Ragnar Blomquist, Lund 1968, fremsætter Erik Cinthio, i artiklen *The Churches of St. Clemens in Scandinavia*, s. 103-16, en teori om, at S. Clemens-kirker er grundlagt af kongemagten allerede før 1100, en teori, der bl.a. hviler på eksistensen af en tidlig trækirke i Havn.

³³ Ramsing: Hist. og Top. I, 84-86.

³⁴ Ramsing: Hist. og Top. II, 33.

³⁵ Jfr. Hans Stiesdal: *To middelalderlige huse på Stevns*, i *Arkitekturstudier* tilegnede Hans Henrik Engqvist, 1979, s. 154-59, hvor omtalen af Smeruphusets arkæologiske levn minder meget om Rosenkjærs fundamentbeskrivelse. Smeruphuset er dateret til o. 1300 ligesom et lignende hus i Viborg (Hans Krongaard Kristensen og Jens Velle: *En ikke ringe ære for byen*, i *Skalk* 1982, nr. 5, s. 3-9, og førstnævnte: *Keramiklagfølge ved Viborg Søndersø*, i *hikuin* 8, 1982, s. 105-14). Et beslægtet hus i Lund er ifølge Stiesdal opført i 1200'ernes slutning. Disse dateringer udelukker dog ikke en endnu ældre datering af den københavnske bygning (koret i en kirke fra 1100'ernes anden halvdel?).

³⁶ Hamelmann: *Oldenburg-Chronicon*, 1599, s. 337: *Københavns belejring 1536*.

³⁷ RA. Rgsk. ældre end 1559. Fortegnelse over indkrævede klokker 1528-29.

³⁸ I Rosenkjærs indberetning benyttes vendingen

»den ene murede Grav«, som var ført ned i leret, men herved menes antagelig den eneste grav, der var muret, og ikke den ene af de murede grave.

³⁹ I Rosenkjærs indberetning omtales en rammegrav af fyrretræ blandt de uforstyrrede grave ved den sydlige mur, og Ramsing fandt ifølge udgravningsnotaterne tre nord for tilbygningen foruden »forrådnede Rester af flere lignende«. Jfr. også Ramsing: Hist. og Top. II, 33f.

⁴⁰ Ramsing: Hist. og Top. II, 30.

⁴¹ Gravenes form kan ikke fastslås, hverken ud fra tekst eller skitse i Ramsings udgravningsnotater, jfr. fig. 6.

⁴² Ramsing: Hist. og Top. II, 32. I udgravningsnotaterne omtales kun to skifter.

⁴³ Brev fra Rosenkjær til Mackeprang 20. juni 1906 i NM2.

⁴⁴ Brev fra Rosenkjær til NM 21. juni 1906.

⁴⁵ *Resen*: *Inscript. Haffn.* s. 261f. Bartholin opsatte mindetavlen i sin svigerfader, borgmester Christoffer Hansens have. Borgmesteren havde 1647 skænket en række ryghvirvler fra et menneske, gennemvokset af en trærod, der var fundet i haven, til *Museum Wormianum*. Jfr. H. D. Schepele: *Museum Wormianum. Dets Forudsætninger og Tilblivelse*, 1971, s. 183. Rygraden blev solgt ved den store *Kunstammerauktion* 1824.

S. CLEMENT'S CHURCH

The oldest church in Copenhagen was S. Clement's (fig. 2, 1), and although first mentioned 1192 it must have existed somewhat earlier, as it is documented that Absalon had already annexed the churches in Tårnby, Brønshøj and (Køben)Havn to his castle. The patron saint of S. Clement is mentioned in connection with the division of Copenhagen into two parishes, that of S. Clement and of Our Lady. In 1313 the church was incorporated in the collegiate chapter of Copenhagen, and at the Reformation c. 1530 it was abandoned, but the building was not pulled down until c. 1560.

The site of the church in relation to the oldest town settlement is a subject of discussion. Firm evidence is lacking and, likewise, about the fabric of the church and its history. Building activities in the area have brought graves to light (five of which are brick cists), and the remains of foundations. No actual archaeologi-

cal excavations have ever been carried out. In 1906 H. N. Rosenkjær described a corner foundation (fig. 4 B and fig. 5). Some posts in the foundation were interpreted as traces of a wooden church, yet this is unlikely. In the light of fresh knowledge about medieval building tradition, it is tempting to view the find as a relic of a brick building with an exposed half-timbered construction outside. The opposite side of the street was subject to building works in 1910, and here H. U. Ramsing found – among other things – (cf. fig. 4 C and fig. 6), presumably the north wall of the nave and a small extension. However, the two finds cannot be linked together, and as so much uncertainty is attached to the oldest foundation-find (fig. 4A and fig. 5M') it is not possible to estimate with any reliability the size of the church or its ground-plan.